

Éber Márk Áron

A „középosztály” eszménye és a köztes-közvetítő osztályok

Osztályhelyzetek és mozgósító ideálok
a félperifériás magyar társadalomban

Absztrakt: E tanulmány a „középosztály” mibenlétének problémáját a tőke-munka-viszony felől vizsgálja. A „középosztály” koncepciójával szembeni bírálatának fő oka, hogy az – a látszat ellenére – nem a relacionális osztályelemzés kategóriája. Hiába szerepel benne az osztály fogalma, nem alkalmas viszonyalapú osztályelemzésre, hiszen nem feltárja, hanem elfedi a tőke-munka-viszonyt. A „középosztály” helyett e tanulmány ezért a tőke-munka-viszonyban *köztes, illetve közvetítő helyzetű osztályok* fogalmát vezeti be. A „középosztály” a demokrácia és a piacgazdaság bázisaként és feltételeként jelenik meg. Azt az eszményt fejezi ki, amelynek teljesülése esetén jólétben és szabadságban, bőségben és biztonságban élve feloldódnak az osztályellentétek, mert munkás és vállalkozó, közalkalmazott és cégvezető, köztisztviselő és cégtulajdonos egyaránt osztozhat az anyagi-fogyasztói jómód és a polgári életforma bőségében. A „középosztályhoz” társított tisztas jómód, biztos egzisztencia, stabil életkeretek, anyagi jólét, képzettség és műveltség, önállóság, függetlenség, autonómia és „polgári” erények – közéleti-politikai aktivitás, civil kurázszi, széles látókör, józan mértéktartás – távolról sem azonosak azon életkörülményekkel, amelyek között a félperifériás társadalmak tőke-munka-viszonyában köztes, illetve közvetítő helyzetű osztályai ténylegesen élnek. A „középosztály” eszménye elsősorban arra alkalmas, hogy kifejezze e köztes-közvetítő osztályok felzárkózási ambícióit és politikai projektek ideológiai kötőanyagaként szolgáljon.

Kulcsszavak: középosztály, köztes-közvetítő osztályok, osztályszerkezet, osztályok, tőke-munka-viszony

A „középosztálynak” (*middle class*) nevezett jelenség mibenléte, nagysága, ereje és alakulása mind közéletileg, mind szakmailag széles körben vitatott (Matolcsy 2012; Portfolio 2015; Rigó 2017). Nemcsak politikai természetű nézeteltérések övezik e tárgyat, de a társadalomtudományokban is rendre fellángol a vita arról, hogy milyen tartalommal és milyen jelentéssel használható e kifejezés – már ha használható egyáltalán. A viták javarészt abból a homályos kritériumból fakadnak, hogy a középosztály milyen más pozíciókhoz, illetve csoportokhoz képest helyezkedik el „középen”.

A Friedrich Engels által is képviselt álláspont szerint például a tizenkilencedik század közepén, Angliában, az arisztokráciához és a munkásosztályhoz képest a burzsoázia volt „középen”, nála a *middle class* ezért lényegében a burzsoáziával azonos (Engels 1954 [1845]: 5, 10). Történetileg azonban a „középosztályba” sorolták a polgárság különböző formáit is (*citoyens, bourgeoisie, Besitzbürgertum, Bildungsbürgertum*), más összefüggésben pedig jelenthette a birtokos vagy hivatalviselő nemességet is. Az ún. „régí középosztály” hagyományosan a kispolgárságot (vagy kisburzsoáziát), a kiskereskedőket és kis(áru)termelőket, a kis- és középvállalkozókat, illetve -birtokosokat, valamint a parasztagdákat és farmereket foglalta magába. Ezzel szemben az „új középosztály” az érdemi birtokkal nem rendelkező, tulajdon nélküli fehérgalléros tisztviselőket jelöli, függetlenül attól, hogy éppen magán- vagy köztisztviselők-e. Ez esetben nem önálló *birtokosokról-tulajdonosokról* van szó, mint a „régí középosztály” esetében, hanem *alkalmazottakról*, akik magánvállalatok vagy éppen közhivatalok bürokratikus apparátusainak személyzeteként, szakértőként vagy szakértelmiségiként dolgoznak. Mára a „középosztály” homályos koncepciója mindezekeken felül takarhat foglalhat vállalkozókat, diplomásokat, értelmiségieket, jómódú munkásokat, önállókat és őstermelőket is – vagyis lényegében bárkit, aki nincsen teljességgel megfosztva mindennemű tőkéttől és erőforrástól. Már e futólagos áttekintés is jelzi, hogy „a középosztály” egy felettébb sok meghatározással rendelkező gumikategória, amely még az építő szándékkal folytatott nézetegyeztetési kísérleteknek is csak elmosódott határvonalú, illékony tárgya lehet. A „középosztály” koncepcióját ebből adódóan gyakran visszatérő, ám könnyen parttalanra terméketlenné váló viták övezik.¹

Nagyságának, szélességének, erejének megítélése mindenekelőtt azért válik intenzív szakmai és közéleti viták tárgyává, mert általa a vitában szemben álló felek óhatatlanul a kapitalizmusról, a tőke rendszerének teljesítményéről, a tőkeellenes mozgalmak jogosultságáról és igazáról, a kapitalizmus lehetséges alternatívájáról is állást foglalnak (Kalb 2014; OECD 2019; Eurofound 2019; Weiss 2019). A munkásosztály felbomlásáról, középosztályosodásáról és polgárosodásáról, vagy ellenkezőleg: a munkásosztály elnyomorodásáról és megszerveződéséről folytatott viták közvetetten a tőkés magántulajdonon alapuló kapitalizmus meghaladhatóságáról, illetve meghaladandóságáról folytatott viták is voltak (Goldthorpe et al. 1968, 1973 [1969]; Pakulski és Waters 1996). A „középosztály” mibenléte körül forgó *szakmai* vita így akarva-akaratlanul a tőkerendszer és

1 E főbb különbségekhez és vitákhoz a nemzetközi szakirodalomban lásd például C. Wright Mills (1951, 1970 [1951]) erőfeszítéseit a „régí” és az „új” középosztályok arányának eltolódásáról, Nicos Poulantzas (1975 [1974]) és Erik Olin Wright (1978, 1980) vitáját a régi és az új kispolgárság mibenlétéről, Barbara és John Ehrenreich (2020 [1977], 2013) értelmezését a professzionális-menedzseri osztályról, valamint Franz Urban Pappi empirikus kísérletét régi és új középosztályok elhatárolására (1997 [1981]). A legújabb összefoglaló és egyben radikális kritika a „középosztály” koncepciójáról Hadas Weiss (2019) kiváló könyvében olvasható.

a magántulajdon alternatívái körül forgó *politikai* vitává válik. E viták talán legfontosabb téje ugyanis az, hogy polarizálódik-e az osztályszerkezet, azaz a tőke-munka-ellentét, a kizsákmányolás és az erőforrások átörökítése-áthagyományozása révén széthúzódnak-e a tőke és a munka pólusai körül formálódó osztályok, avagy éppen ellenkezőleg, egyfajta középosztályosodási folyamat játszódik le.²

E vitákban a „középosztály” valóságára, illetve a „középosztályosodás” folyamatára hivatkozó álláspontokból rendszerint számos ellenérv fogalmazódik meg a tőke-munka-viszonyt központba helyező osztályelemzésekkel szemben. A döntőnek szánt érv viszont az, hogy a középosztályosodási folyamatok, különösen pedig a – jellemzően szélesnek és erősnek mondott – középosztály(ok) pusztasága is értelmetlenné teszi a tőke-munka-viszony elemzését, egyúttal hatályon kívül helyezi az osztályszerkezet széthúzóadásának, az osztályok polarizációjának helyzetleírását (diagnózisát), illetve előrejelzését (prognózisát). Tanulmányomban mégis erre teszek kísérletet. A „középosztály” koncepciójának bírálata mellett javaslatot teszek a tőke-munka-ellentétben köztes, illetve közvetítő feladatot ellátó osztályok koncepciójának bevezetésére. Ennek keretében a viszonyalapú osztályelemzés eszközeivel igyekszem újraértelmezni a hagyományosan „középosztálynak” nevezett jelenség ismeret- és társadalomelméleti problémáját.

Markáns álláspontot foglalt el e vitában a marxi hagyományt képviselő Erik Olin Wright, aki a középosztálynak nevezett jelenségekört „a termelési viszonyokon belül elfoglalt ellentmondásos osztályhelyzetekként” értelmezte, és különböző alkotóelemeire bontotta.³ Wright álláspontja szerint az osztályviszonyokat alkotó termelési viszonyok önmagukban is ellentmondásosak. Ezekben belül azonban számos további, kétszeresen is ellentmondásos helyzet van. (Ilyenek nála a félig önálló alkalmazottak, a kifizetett munkások, a felügyelők és a menedzserek.) E pozíciók Wright álláspontja szerint az osztályviszonyok terében a proletariátus, a kispolgárság, valamint a burzsoázia *között* helyezkednek el. Wright célja e megoldással az volt, hogy kvantitatív-empirikus elemzéseiben is elkülöníthesse e különböző osztályhelyzeteket.

E tanulmányban nincs ilyen céloom, így e tekintetben nem követem terminológiáját. Megoldását mindazonáltal gondolatébresztő mintapéldának látom. Felhívja ugyanis a figyelmet arra, hogy ha az osztályszerkezet viszonyalapú, azaz relacionista elemzésre vállalkozunk (vö. Wright 1979: 5–8), akkor a „középosztálynak” nevezett jelenségekört szintén a tőke-munka-viszonyban, vagyis az osztályviszonyok összefüggésében kell elhelyeznünk. Pontosabban fogalmazva: nem az állítólagos „középosztályt”, hanem azokat az osztályhelyzeteket, amelyeket átfogóan „középosztálynak” szokás nevezni. A különbség e kettő között kulcsfontosságú.

2 Az elmúlt évek vonatkozó hazai diskurzusához lásd Berger Viktor (2008a, 2008b) rendkívül informatív kiértékeléseit, Tóth István György (2016a, 2016b, 2016c), valamint Szelényi Iván megvilágító empirikus elemzéseit (Tóth és Szelényi 2018), Szalai Júlia (2020) legújabb könyvét, valamint a részben ennek nyomán a „középosztály” normatív modelljéről megindult eszmecsereét Huszár Ákos és Berger Viktor (2020) vitairata kapcsán (Harcsa 2020; Éber 2020a, 2020b, 2021, 2022).

3 Eredetiben: „*contradictory class locations in the relations of production*” (Wright 1978: 61–63, 1979: 39–55, 1980, 1985: 19–63).

A köztes-közvetítő osztályok

Egyetértek Wrighttal abban, hogy meg kell különböztetni olyan osztályhelyzeteket, amelyek a tőke-munka-viszonyban köztes helyzetben vannak és helyzetük ellentmondásos. Ezekre egyaránt jellemző, hogy munkájuk alávetett a tőke-munka-viszonynak, ám közben sem nem tőkésék, sem nem munkások a szó kékgalléros értelmében (azaz túlnyomórészt nem fizikai munkát végeznek). Ilyenek például a magánvállalatok és a magántulajdonban lévő vállalkozások jelentősebb magántulajdonnal nem rendelkező vezetői-menedzserei, szakértői-szakértelmisége, illetve szellemi foglalkoztatottjai. Ezeket az osztályhelyzeteket e tanulmányban *köztes osztályoknak* nevezem.

Köztes helyzetük egyben ellentmondásos is, hiszen magántulajdonú cég nem tulajdonos vezetője, menedzsere, szakértője vagy szakértelmisége bérmunkát végez, munkájával a tőketulajdonos számára állít elő értéket és értéktöbbletet. E fehérgalléros bérmunkások jellemzően azonban mégis viszonylag kedvező jövedelemért (magas bérért) és viszonylag kedvező munkafeltételek között dolgozhatnak. Ráadásul viszonylag nagy önállósággal rendelkeznek munkájuk során, és jellemzően a tőketulajdonos is csak más menedzserek révén gyakorol uralmat munkájuk felett. E sajátos helyzetük miatt e tanulmányban *ellentmondásos helyzetben lévő köztes osztályoknak* tekintem őket.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy az ellentétes tőke-munka-viszony szabályozásán túl az állam tulajdonosként, foglalkoztatóként, újraelosztóként is jelen van. Az állam olyan osztályhelyzeteket is létrehoz, amelyek szerepvállalása nélkül, a kapitalizmus polarizáló logikájának „tisztá” érvényesülése esetén, „szabadpiaci” alapon talán nem is léteznének. Az állam – mások mellett – egyaránt foglalkoztat orvosokat és ápolókat, a közoktatásban dolgozó tanítókat és tanárokat, a felsőoktatásban dolgozó oktatókat és kutatókat, óvó- és védőnőket, szociális munkásokat és gondozókat, közművelődési és közgyűjteményi dolgozókat, rendőröket és katonákat, a köz- és az államigazgatásban foglalkoztatott tisztviselőket, különféle közfeladatokat ellátókat. Az ilyen és ehhez hasonló osztályhelyzetekben lévők szintén nem tőkésék, és nem is kékgalléros munkások, munkájuk ráadásul közvetlen módon nincs is alávetve a tőke-munka-viszonynak.

E közvetlenül a tőkeviszonynak alá nem vetett helyzetek ugyanakkor a kapitalizmusban nélkülözhetetlen feladatokat látnak el: a tőke-munka-viszonyban *közvetítő* szerepet játszanak. Közvetítenek, amennyiben hozzájárulnak az állampolgárok munkaerejének újratermeléséhez, megújításához, illetve fokozásához (gyógyítják, ápolják, tanítják, nevelik őket és gyermekeiket), fenntartják a közrendet, biztosítják a termelés zavartalanságát, valamint igazgatják és adminisztrálják az állami és közügyeket. A közvetítő osztályok körébe sorolom mások mellett a közszolgálati alkalmazottakat vagy más néven közszolgálat, ezen belül a közszolgálati tisztviselőket – kormánytisztviselőket, köztisztviselőket –, a bíróságok és ügyvédségek dolgozóit, a fegyveres testületek, a rendvédelmi szervek és a nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományát, valamint a közalkalmazottakat, továbbá az olyan az állammal szerződéses munkaviszonyban álló szellemi feladatokat ellátó közszolgálati alkalmazottakat, akik a tőke-munka-viszonyban *közvetítő* szerepet látnak el, de ők maguk nem tőkésék és nem is kékgalléros bérmunkások.

A tőke-munka-viszony két pólusa (a tőketulajdonosok és a bérmunkások osztályai) között, illetve e viszonyban közvetítőként tehát számos további osztályhelyzetet találunk.

E helyzeteket köztes, illetve közvetítő osztályoknak nevezem és minden esetben többszámban hivatkozom rájuk.

Az itt *köztes* osztályoknak nevezett kategóriákat Marx hajlamos volt a bérmunkások körébe sorolni, mert javarészt közvetlenül is alá vannak vetve a tőke-munka-viszonynak s így – a marxi terminológia értelmében – értéktöbbletet termelő (produktív) munkásoknak tekinthetők (Wright 1980; Wiener 2017). Vastagh Zoltán *tudásértékesítő*knak nevezi a jellemzően felsőfokú végzettséggel rendelkező, hazai vagy külföldi tulajdonú vállalatoknál összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalókat. Ezen felül különbséget tesz közöttük aszerint, hogy e tudásértékesítők hazai, vagy külföldi tulajdonú vállalatnál állnak-e alkalmazásba (Vastagh 2017: 178–201, 2019a: 183, 2019b: 58).

Az itt *közvetítő* osztályoknak nevezett kategóriákat Marx olyan *szolgáltató, illetve szolgáltató* osztályoknak nevezte, amelyek javarészt nincsenek közvetlenül alávetve a tőke-munka-viszonynak, és így – a marxi terminológia értelmében – értéktöbbletet közvetlenül nem termelő (közvetlenül nem produktív) munkásoknak tekinthetők (Wright 1980; Wiener 2017). Vastagh Zoltán *tudásszolgáltató*soknak nevezi azon jellemzően felsőfokú végzettséggel rendelkező, összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalókat, akik állami foglalkoztatásban állnak (Vastagh 2017: 178–201, 2019a: 183, 2019b: 58).

Mint látható, mind a marxi, mind pedig a Vastagh Zoltán által alkalmazott osztályozás rokon az általam meghatározott kategóriákkal, a következőkben mégis a köztes-közvetítő osztályok fogalmát és meghatározását használom. Ez utóbbival egyúttal állást is foglalkozok a „középosztály” mibenléte és megnevezése körüli vitákban.

A következőkben röviden összefoglalom a „középosztály” kategóriájával kapcsolatos kritikámat, előbb azonban bemutatom a „középosztály” három kortárs, nem viszonyalapú meghatározását, hogy rajtuk – mint egy állatorvosi lovon – szemléltethessem e koncepciók jellegzetes problémáit.

A „középosztály” három, nem viszonyalapú meghatározása

Milyen félreértésekhez, homályos és tartalmatlan definíciókhoz vezet, ha a középosztály mibenlétét nem viszonyalapú szemléletmóddal kívánjuk meghatározni? E probléma illesztésére három kortárs, nem viszonyalapú meghatározást mutatok be röviden.

A kérdésre, hogy voltaképpen hogyan is határozható meg a „nemzeti középosztály”, Matolcsy György 2012-ben – még nemzetgazdasági miniszterként – a *Nemzeti Érdek* című folyóiratban közölt írásában a következő választ adta: „A középosztály az emberek azon csoportja, amely képes saját megélhetését önállóan biztosítani, de ehhez még rendszeres saját erőfeszítésre van szüksége”. A középosztály *felett* szerinte azok helyezkednek el, „akik már képesek lennének kizárólag befektetéseikből és vagyonuk passzív jövedelméből élni, ha így döntenek.” Álláspontja szerint a középosztály *alsó határa* az anyagi függetlenségnél húzódik, vagyis ott, ahol az adott egyén és család már képes akkora jövedelem szerzésére, hogy rendszeres állami segítség nélkül is fenntartsa életszínvonalát (Matolcsy 2012).

Ez a meghatározás meglehetősen tágra értelmezi a középosztályt, és meglehetősen lazán kezeli annak körvonalait is. Mégis szűkebb és konkrétabb definíciót ad egy másik dokumentumnál, amely a 2010 óta regnáló kormányzat álláspontját képviseli. Arra az

kérdésre, hogy a kormányzat mit ért a „középosztály”, illetve a „nemzeti középosztály” alatt, a Kormányzóvivői Iroda – szintén 2012-ben – egy ötoldalas esszével válaszolt. Ennek meghatározása a következő:

A kormányzati felfogás középpontjában széles, alulról nyitott, a fölzárkózás lehetőségét megteremteni képes középosztály definíciója áll. A nemzeti középosztály szociológiai értelemben tehát nem egy zárt társadalmi képződményt jelent, hanem nyitott és befogadó jelleggel bíró fogalom: ide sorolandó Magyarországon a hagyományos értelemben vett munkásoktól a vállalkozókon keresztül az értelmiségig mindenki, aki tud és akar dolgozni. A kormány álláspontja szerint, mivel ezek a társadalmi makrocsoportok viselik a legnagyobb terhet – dolgoznak, vállalkoznak, adót fizetnek, családot tartanak el, gyermeket nevelnek – őket kell a különböző kormányzati szakpolitikai döntéseken keresztül megerősíteni. (Kormányzóvivői Iroda 2012: 1)

Ez a meghatározás – „mindenki, aki tud és akar dolgozni” – Matolcsy György imént idézett definíciójánál is tágabb. Egy ilyen tágan meghatározott középosztály voltaképpen csak arra jó, hogy általa kimutatható legyen: a magyar társadalom többsége a középosztályba tartozik, hiszen „ide sorolandó [...] a hagyományos értelemben vett munkásoktól a vállalkozókon keresztül az értelmiségig mindenki”. E meghatározás szerint *vállalkozó és dolgozó, tulajdonos és alkalmazott, munkáltató és munkavállaló, tőkés és munkás egyaránt a „középosztályba” tartozhat, következésképpen nincs közöttük érdemi helyzetkülönbség, sem pedig ebből következő érdekellentét.*

Matolcsy György és a kormányzat meghatározásához – e szempontból – meglepően hasonló a vezető magyar szociológus, Szalai Júlia (2020) meghatározása:

Abban ugyan minden meghatározás megegyezik, hogy olyan nagy csoportról beszélünk, amely világosan elválik a szegényektől és elkülönül az elitektől is, valahol a két világ között, „középen” foglal helyet. Innentől kezdve azonban a meghatározási kísérletek szerteágaznak (Szalai 2020: 32).

Vagyis, tulajdonképpen, Szalai Júlia felfogása szerint is egy kategóriába tartozhatnak nagyon különböző osztályhelyzetű egzisztenciák. E középosztályt, írja,

...mint anyagi alapokon együvé terelődött, a társadalmi munkamegosztásban azonban különböző pozíciókat elfoglaló és különböző kultúrájú csoportok együttesét látjuk (Szalai 2020: 37).

Noha e meghatározás sem alkalmas a viszonyalapú osztályszerkezet-elemzés céljaira – az elemzés *eszközeként* így sem a „középosztály”, sem pedig a „nemzeti középosztály” e meghatározását nem fogadom el –, a kritika *tárgyaként* mégis érdemes rögzíteni e felfogást. Kiváló példái ugyanis az olyan fogalomalkotásnak, amely bár magába foglalja az osztály fogalmát, annak éppen a viszonyalapú meghatározását nélkülözi.

A „középosztály” koncepciójának kritikája

„A középosztály valójában egy osztályelmélet nélküli osztálykategória” – írja Scheiring Gábor (2019: 93), ezzel pedig tételmondatszerűen össze is foglalja, miért nem lehet helye e fogalomnak egy következetesen viszonyalapú osztályszerkezet-elemzésben. Don Kalb (2012, 2014) munkáira hivatkozó érvelését a következőkben egyetértőleg idézem:

A középosztályt egyének alkotják, akiket lakóhelyük, képzettségük és fogyasztási szokásaik kötnek össze. Középosztályról beszélni tehát azt jelenti, hogy lemondunk az osztályok létéről, amelyek a munkamegosztásban elfoglalt egyenlőtlen pozíciók alapján antagonisztikus viszonyokat takarnak. Ez az osztálymentes társadalomszemlélet nemcsak ártatlan leíró eljárás, hanem egy performatív aktus (Scheiring 2019: 93).

Folytatva Scheiring Gábor okfejtését: a középosztályról szóló beszéd az alulról nyitott, befogadó középosztály elképzelésével, valamint a „mindenki, aki dolgozni tud és akar” tág meghatározásával egyszerre hoz létre egy *hamis közösséget* egyébként ellentétes osztályhelyzetű csoportok között, és eközben *idealizálja* is azt a „középosztályiként” megnevezett élethelyzetet, amely ténylegesen távolról sem lehet mindenkié. Ez pedig valóban nem ártatlan leíró eljárás, hanem performatív aktus, amely a társadalom ezirányú szemléletét kívánja formálni (Weiss 2019).

A középosztályról szóló beszéd elfedi tőke és munka antagonizmusát, és így az uralkodó és az alávetett osztályok közti ellentétet is. Amit pedig a helyére állít, nem más, mint egy *illuzórikus közös helyzet*, valamint egy *ideális* életmód. A társadalom döntő többsége számára így kijelöl egy – illuzórikus – célt, egyúttal pedig megfogalmaz egy olyan ígéretet is, amely reményt kelt a középosztályinál kedvezőtlenebb életfeltételek között élő osztályokban, és mozgósítja őket e csalóka közös élethelyzet és idealizált életmód elérésére (Gagyí 2018a, 2018b: 99–144).

A középosztály illuzórikusan nyitott közös helyzete és idealizált életmódja valóban komoly befektetésekre és erőfeszítésekre ösztönöz. A középosztályiként elismert életforma elérésére, a középosztályoknak kijáró megbecsültség megszerzésére, a középosztályi életmódhoz kapcsolódó presztízsjavak, státusszimbólumok és fogyasztási stílusok elsajátítására irányuló törekvés *versengésre* sarkall, és olyan motivációkat ültet el, amely a felfelé törekvést, az előrejutást a versengők közti szolidaritás elé helyezi. A „hivalkodó fogyasztás” és a „megszégyenítő összehasonlítás” egyaránt ebből fakad (Veblen 1975 [1899]).

A középosztályinál kedvezőtlenebb életfeltételek között élő osztályok e feltételrendszerrel elfogadva és belsővé téve mindenekelőtt arra törekednek, hogy elérjék vagy stabilizálják „középosztálybeli” pozícióikat, nem pedig arra, hogy felismerjék: osztálytársadalomban élnek, amely munkájuk leértékeléséből és elsajátításából teremt mások számára gazdagságot, és amelynek újratermeléséhez illuzórikus és idealizált célokért folytatott versengésükkel ők maguk is hozzájárulnak. A „középosztályról” szóló beszéd – az osztályok közti

szembenállás eltüntetésével – egybe esik a felső-uralkodó tőkésosztályok társadalomképevel és érdekeivel (Weiss 2019).⁴

A „középosztály”, különösen pedig a „széles és erős középosztály” ideálja így elsősorban a közös élethelyzet és az ideális életmód illúziójaként, az anyagi javak megszerzéséért és a nagyobb mértékű fogyasztásért folytatott státuszversengés alulról nyitott, befogadó tereként, a polgári politika eszményeként, a demokrácia letéteményeseként, a szélsőséges politikai irányzatok megfékezésének garanciájaként értelmezhető (Lipset 1959, 1995 [1960]). Csak ebben az összefüggésben nyer ugyanis jelentést és válik értelmezhetővé. Hasonlóan a „szabadpiac”, a „plurális demokrácia”, a „nemzeti szuverenitás”, az „autonóm (civil) társadalom”, a „demokratikus jogállam”, valamint az „egyetemes emberi jogok” koncepcióihoz, a „középosztályt” is olyan ideálnak tekintem, amelyek elérésére társadalmi erők megszerveződhetnek és szövetséget köthetnek egymással, de amelyek *elsődlegesen nem a valóság leírására szolgálnak, hanem egy idealizált jövőbeli állapot megteremtésének vagy egy idealizált múltbeli állapotot visszaállítani kívánó szándék nyelvi eszközei.*

Mannheim Károly tudásszociológiájának kifejezésével élve: utópiák (a léttel egybe nem eső, annak átalakítására mozgósító eszmék), illetve ideológiák (a léttel egybe nem eső, egy korábbi állapot megőrzésére vagy visszaállítására buzdító eszmék) (Mannheim 1996 [1929]). Huszár Ákos és Berger Viktor (2020) joggal tekintik e koncepciót a „középosztály” „normatív modelljének”.

A „középosztály” eszménye

Miért normatív e modell? Miért csak eszmény, nem pedig valóság? Miért csupán egy ideál? A középosztályhoz rend szerint jómódot, biztos egzisztenciát, stabil életkereteket, anyagi jólétet, képzettséget és műveltséget, önálló életvitelt, függetlenséget, sőt „polgári” erényeket – közéleti-politikai aktivitást, civil kurázsit, széles látókört és józan mérték-tartást – társítunk. Ez a középosztály-eszmény azonban távolról sem azonos azokkal az életkörülményekkel és azzal az élethelyzettel, amelyet a félperifériás társadalmak töke-munka-viszonyában közties, illetve közvetítő helyzetben lévő osztályai elfoglalnak. A „középosztály” polgári ideáljának így vajmi kevés köze van a valósághoz (Morcsányi és Tóth [szerk.] 2016).

A közties-közvetítő osztályok a kelet-közép-európai félperiférián és Magyarországon jellemzően nem tudnak olyan életkörülményeket teremteni maguknak, amelyet e „polgári középosztályi” eszmény nyugat-európai, illetve észak-amerikai normatív modellje előír. Az ő szemükkel nézve a centrumtársadalmak „középosztályai” valóban irigylésre méltó polgári jómódban élnek, egzisztenciájukra pedig jellemzően valóban illik e „középosztályi” életforma eszménye. A centrumközéposztályok életformáját idealizálók frusztrációja elsősorban abból fakad, hogy a periférián és a félperiférián e közties-közvetítő osztályok inkább csak ritka és kivételes esetekben tesznek lehetővé olyan életkörülményeket

⁴ Ebben az értelemben a „középosztály” képzete olyan szellemi eszköz, amelynek segítségével e korszakban is „az uralkodó osztály gondolatait” válnak „az uralkodó gondolatokká”. Marx és Engels 1977 [1845–1846]: 98. Lásd még: Kalb 2012, 2014; Therborn 2013 [2012]: 25–29; Gagyi 2018a, 2018b: 99–144; Scheiring 2019: 93.

az odatartozók számára, mint a centrumban. *Ennek oka, hogy a kapitalista vilárendszer csak a centrumban tudott széles és erős, jómódban és polgári egzisztenciával rendelkező „középosztályokat” létrehozni.*

Csak a centrumban – és jellemzően a tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő-felívelő szakaszaiban – tudott a tőkefelhalmozás olyan szinteket elérni, az államok pedig csak a centrumban tudták olyan életkörülmények közé emelni közszolgálatot végző állampolgárait, hogy ennek eredményeként nagyszámú, képzett és önálló egzisztencia széles, erős és jómódban élő „középosztályá” formálódhasson. A tőkés világgazdaság kimerülő-leívelő szakaszaiban a centrum „középosztályai” is válságba kerülnek, egzisztenciájuk biztonsága hanyatlik, helyzetük polarizálódik (Ehrenreich 1989; Ehrenreich és Ehrenreich 2020 [1977], 2013). A félperiféria és a periféria helyi társadalmi ezzel szemben sem a tőkefelhalmozás centrumhoz fogható mértékét, sem pedig a centrumállamokhoz hasonló bőkezű állami újraelosztást nem garantálhattak ugyanazon feladatköröket ellátó állampolgáraiknak. *Ennek fő oka az, hogy a centrum középosztályai nem pusztán az egyes centrumtársadalmak „középosztályai”, hanem a tőkés vilárendszer globális osztályszerkezetének „középosztályai”. A kapitalista vilárendszer „középosztályi” pozíciói a centrumtársadalmakban összpontosulnak (Gagy 2018a, 2018b; Éber 2018).*

A (fél)perifériás köztes-közvetítő osztályok tehát szűkebbek és vékonyabbak, jómódjuk mérsékeltabb, egzisztenciájuk sérülékenyebb. Ezek ugyanis csak saját félperifériás és perifériás társadalmak *belső viszonyaihoz* képest vannak hozzávetőlegesen középhelyzetben, életkörülményeik azonban nem mérhető a centrum „középosztályaiéhoz”. Ahhoz azonban e félperifériás és perifériás köztes-közvetítő osztályok is kellően tájékozottak, hogy ismerjék a centrumközéposztály életkörülményeit, és mintának tekintsék azokat. *Saját vagyonaikat, jövedelmüket, életfeltételeiket és életesélyeiket így jellemzően már centrumméréssel mérik és találják viszonylag kicsinek, szűkössnek és gyengének.*

A félperifériás és perifériás köztes-közvetítő osztályok így elsajátítják a centrum tapasztalataiból lepárolt „középosztályi” eszményt, és saját helyzetüket is ehhez mérik, illetve saját felemelkedési ambícióikat is e célhoz igazítják. A „középosztály” számukra így annyit tesz: „jól élni”, a „középosztálybeliség” pedig lényegében a „jó élettel” válik azonos-sá (Crăciun és Lipan 2020).

A köztes-közvetítő osztályok mozgalmi és politizálódása

A köztes-közvetítő osztályok egyfelől így egyfelől ugyanolyan vagyona, jövedelemre, életesélyekre és életfeltételekre vágnak, amilyeneket tanulmányútjaik, utazásaik, a médiából szerzett benyomásaik, valamint eszményeik, azaz közvetlen és közvetett tapasztalataik alapján a centrum „középosztályainak” tulajdonítanak. Másfelől azonban visszatérően megtapasztalják, hogy félperifériás és perifériás vilárendszerpozícióban lehetőségeik jóval szűkösebbek. Hol keressék így a felzárkózás útját? Hogyan éri el, hogy minduntalan akadályokba ütköző utolérési törekvésük teret nyerhessen? A megoldást a helyi állam megszerzése és a felzárkózás közös projektté formálása jelenti.⁵

5 Részletesebben: Arrighi 2014 [1990]; Janos 2003 [2000]; Gagyi 2015a, 2015b, 2018b, 2018c.

A félperiférián és a periférián kisebb a tőkefelhalmozás mértéke, ebből következően csak sokkal szűkebb és vékonyabb „államtól független” „középosztályi” léthelyzet jön létre a „szabadpiacon”. A perifériás és félperifériás köztes-közvetítő osztályok így a helyi állam segítségével kívánnak felzárkózni.⁶ E perifériás és félperifériás köztes-közvetítő osztályok törekvéseik akadályozottsága miatt a felzárkózás akarását nem pusztán *saját* felzárkózásuk (önző) követeléseként, hanem jellemzően „a nemzet”, „a haza”, „az ország”, „a társadalom” vagy „a nép” *egészének* felzárkózási programjaként fogalmazzák meg. Saját ambícióikat *közös* érdeként tüntetik fel, ennek érdekében pedig a helyi társadalom olyan csoportjainak erőfeszítéseit is mozgósítják, akiknek ténylegesen nincsen esélyük elérni a centrum tapasztalataiból lepárolt „középosztály” eszményét. A félperifériás és perifériás államok utolérési törekvésének fő hajtómotorjává így a helyi köztes-közvetítő osztályok felzárkózási törekvése válik. *Saját* felemelkedési törekvésüket *a* felemelkedés univerzális politikai projektjeként fejezik ki: osztályprojektjüket *a nemzet* érdekeinek, *a haza* felemelésének, *a társadalom* felzárkóztatásának formájában juttatják kifejezésre.

E törekvés mozgósítja a köztes-közvetítő osztályokat, nyomást gyakorol a politikára és a helyi államra, felzárkózási stratégiát kínál neki és egyben követel is tőle (Janos 2003 [2000]: 20–28). *The Politics of Backwardness* – Andrew C. Janos 1982-es könyvének címére utalva úgy is fogalmazhatunk, ez „az elmaradottság politikájának” motorja (Janos 1982). Az utolérés akarása egyúttal táptalajt nyújt a felzárkózás ígéretének és illúziójának is (Arrighi 2014 [1990]). A tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő és felívelő szakaszaiban az utolérés akarása jellemzően szövetségbe rendezi a köztes-közvetítő osztályokat a felső-uralkodó tőkésosztályokkal. A kimerülés és a hanyatlás időszakaiban azonban a válság nyomán e szövetségek is felbomlanak és újraprendeződnek. A felzárkózási kísérlet kudarcra miatt a köztes-közvetítő osztályok új szövetségeket keresnek. E periódusokban jellemzően az alsó-alávetett munkásosztályok felé fordulnak. A korábbi felzárkózási kísérlet kudarcát *közös sérelemként* fogalmazzák meg, a helyi állam befolyásolását vagy megszerzését megelőzve törekvéseiket „a válság politikáiként” fejezik ki (Gagy 2018b; Gagyi és Pulay 2017).

A köztes-közvetítő osztályok a rendszerváltás után

Egy korábbi tanulmányban a kései államszocializmus kritikáját a reform mellett elkötelezett „értelmiségi átmeneti osztálynak” tulajdonítottam Konrád György és Szelényi Iván (1989 [1978], 1995 [1992]), illetve Melegh Attila (2016, 2018) nyomán (Éber 2020a: 70–102). Az érvelés e pontján már összeköthető az államszocializmust bíráló, annak reformjáért, majd kapitalizmusra váltásáért fellépő értelmiségi átmeneti osztály a tőke-munka-viszonyban köztes, illetve közvetítő helyzetűek osztályaival.

6 A (fél)perifériás függő fejlődés e jellemző sajátosságát – a „középosztály” normatív modellje felől – emiatt az a kritika éri, hogy e helyi „középosztály” nem felel meg a vele szemben támasztott magasabb elvárásnak, a „középosztály” eszményének: „nem polgárosul”, hanem helyette „államfüggővé” válik, illetve „államfüggő” marad (Szalai 2020). A valóság elmarasztalásának e gesztusában is tetten érhető, hogy a „középosztály” sokkal inkább egy eszményt jelöl, nem pedig a köztes-közvetítő osztályok félperifériás valóságát írja le (Éber 2021, 2022).

E két fogalom lényegében ugyanazokat a mozgásban lévő, formálódó osztályokat nevezi meg, de jellemzően más történeti időszakra vonatkozóan. Az értelmiségi osztály felemelkedésének tézise főképpen az 1953-tól az 1970-es eleje-közepéig tartó időszakra vonatkozott Konrád Györgynél és Szelényi Ivánnál; az értelmiségi átmeneti osztály pedig hozzávetőlegesen az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek közepe-végéig Melegh Attilánál. Az értelmiségi osztály történeti pályája ciklikus hullámzások után az osztályhatalomhoz vezető úttól az osztályhatalomból kivezető útig vezetett.⁷ Ez az oka annak, hogy értelmiségi osztály helyett az alábbiakban inkább köztes-közvetítő osztályokról írok.

Az 1989-es rendszerváltás a kelet-közép-európai félperiférián egyszerre fokozta a centrumhoz való felzárkózás, a „fejlett Nyugat” (konkrétabban Ausztria) utolérésének vágyát – hogy legyen „jólét és szabadság”, „piacgazdaság és demokrácia” –, és ébresztette fel az Európába történő visszatérés reményét (Éber, Gagyi, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Éber 2016a). A centrum „középosztályához” felemelkedni kívánó helyi, félperifériás köztes-közvetítő osztályok felzárkózási várankozásait az 1989-es rendszerváltás okozta átalakulás frissen megnyíló helyi, illetve nemzetközi pozícióiban keresték. A poszt(állam) szocialista félperiféria válságban lévő államainak privatizált, deregulált és liberalizált, megszorításokkal stabilizált intézményeiben, a külföldi működő tőkét befektető transznacionális nagyvállalatok menedzseri és szakértői szerepeiben, a sajtó és a média világának pozícióiban, az állam, a tudomány, a kultúra és a művészetek intézményrendszereiben, (szak)értelmiségiekként és vezetőkként a „nemzetközi” vagy a „nemzeti” tőkének hasznos szolgáltatásokat nyújtó személyzetként igyekeztek megőrizni, illetve javítani helyzetüket (Eyal, Szelényi és Townsley 1998; Szalai 2001; Scheiring 2016a). Tették ezt a politikai ciklusokkal és kormányváltásokkal járó apparátuscserék különösen viszontagságos körülményei között.

E köztes-közvetítő osztályoknak a 2004-es EU-csatlakozástól, valamint 2006-tól kezdődően megrázkódtatások sorozatával kellett szembenéniük. 2006-tól a felzárkózási reményeket tápláló és képviselő, részben pedig politikai képviselőket is ellátó MSZP–SZDSZ kormánykoalíció súlyos politikai válságba került. (Ennek látványos megnyilvánulás az őszi beszéd és az azt követő tiltakozássorozat volt.) E válságos politikai helyzetet a 2008-tól „begyűrűző” nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság csak tovább súlyosbította. 2009-ben a tétova kormányfőcserét az európai parlamenti választás jobboldali áttörése szorította a háttérbe. A formálódó „nemzeti burzsoáziát” képviselő, nemzetinek, kereszténynek, konzervatívnak és polgárinak mutatkozó politikai erők 2010-ben megsemmisítő vereséget mértek az addig regnáló, baloldalinak nevezett, de liberálisként kormányzó politikai erőkre. Megkezdődött a „Nemzeti Együttműködés Rendszerének” kiépítése, kialakult a „centrális politikai erőter” (Scheiring 2016a, 2016b, 2019; Wilkin 2016, 2018; Antal 2019a, 2019b).

A köztes-közvetítő osztályok azon *rezsimpárti* frakciói (alkotórészei), amelyek a 2010-es politikai váltással új pozíciókat szereztek, illetve javíthatták korábbi osztálypozícióikat, elfogadták a félperifériás új hegemonia kiépülését, vagy részt is vettek-vesznek

⁷ Erről részletesebben: Szelényi 1990 [1982], 1990 [1986–1987], 1990 [1988]; Konrád és Szelényi 1989 [1978], 1995 [1992]; King és Szelényi 2004; Szelényi és King 2016 [2004]; Kuczsi, Kovács és Kristóf 2006; Szalai 2008a, 2008b, 2018; Gagyi 2018a, 2018b.

annak alakításában. A köztes-közvetítő osztályok azon *rezsimellenes* frakciói (alkotórészei) azonban, amelyek a 2010-es politikai váltással fontos pozíciókat veszítettek, tiltakozni kezdtek pozícióvesztésük, szabadságuk és önállóságuk korlátozása ellen. Sérelmeiket jellemzően „a szabadság”, „a demokrácia”, „a jogállam”, „a szakmaiság”, „a racionalitás”, de mindenekelőtt „az európai értékek” és „az európaiság” megsértéseként fogalmazták meg. Hiába tiltakoztak azonban értékeik, intézményeik és pozícióik megtámadása ellen, mindeddig nem tudtak kellően nagy és szervezett erőt mozgósítani a helyi, félperifériás hegemonia megtörésére.⁸ Erre pedig egészen addig esélyük sincs, amíg osztályszövetséget nem kötnek az alsó-alávetett munkásosztályokkal (Éber 2018, 2020a).

Az osztályszerkezet államformáló hatása

Önmagában az állam nem cselekvő, csak az államot elfoglaló vagy befolyásoló osztályok és osztályfrakciók által válik azzá. Az állam a közhatalom intézményeinek erőtereként eszközkészlet, apparátusok összessége, amellyel az államot elfoglaló osztályok nagyobb hatalomra tehetnek szert, illetve amellyel az államot befolyásolni képes osztályfrakciók bővíthetik befolyásukat. Az osztályok és osztályfrakciók küzdelmei tehát nem kerülnek el az államot, hanem e harc éppen az államapparátusok megszerzéséért, megtartásáért vagy legalábbis befolyásolásáért folyik. Az állam így nem érintetlen az osztályviszonyoktól és nem is az osztályszerkezeten kívül helyezkedik el. Összességében az állam olyan apparátusok összefoglaló neve, amelyek megszerzéséért, megtartásáért és befolyásolásáért osztályok és osztályfrakciók küzdelmet folytatnak egymással, hogy általuk kiterjeszthessék befolyásukat és nagyobb hatalomra telessenek szert.⁹

Harc a magyar állam megszerzéséért – történeti összefüggésben

A magyar államot a második világháborút követő államszocialista átalakulással a sztálini mintára megszervezett pártállami bürokrácia szerezte meg és igazgatta az államosított tőketulajdont (Bence és Kis [Rakovski] 1983). Az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek elejéig a bürokratikus rend és a szakértelmiség úton volt afelé, hogy az államot irányító teleologikus redisztributorok osztálypozíciója körül új értelmiségi osztállyá szervezze önmagát, ez a kísérlet később azonban meghiúsulni látszott.¹⁰ A rendszerváltás nagyrészt azonban mégis a reformértelmiség átmeneti osztályának sikerét hozta el.¹¹ Ebben kulcsszerepet játszott a „későkádári technokrácia” (Szalai Erzsébet fogalma), az államszocializmus neoliberais reformjára törekvő közgazdász-értelmiségi osztályfrakció,

8 Erről részletesebben: Gagyí 2014c, 2015b, 2016, 2017a, 2017b, 2018a, 2018b, 2018c; Éber 2018.

9 Az állam részletesebb meghatározásához, jellemzéséhez, kialakulásának és struktúrájának elemzéséhez: Therborn 1978; Bourdieu 2000 [1992]: 428–430; 2002 [1994]: 85–115.

10 Mindenekelőtt: Konrád és Szelényi 1989 [1978]; Szelényi 1990 [1982], 1990 [1986–1987].

11 Elsősorban: Konrád és Szelényi 1995 [1992]; Melegh 2016, 2018.

a Pénzügykutató Intézet kutató-, valamint a *Fordulat és reform* szerzőgárdájának több tagja, az „organikus közgazdászok” (Sebők Miklós kifejezése).¹²

A rendszerváltást követően az állam gazdaság- és társadalompolitikáját e külföldi működőtőke-beáramlást, privatizációt és deregulációt támogató, a centrumtőke pozíció-szerzését segítő, a helyi munka értékét leszorító, érdekérvényesítő képességét meggyengítő értelmiség átmeneti osztály határozta meg.¹³ Ennek technokrata, szakértő, szakértelmiségi, illetve menedzseri frakciói köztes-közvetítő osztályokként komprádorszerepet tölthettek be a centrumszékhelyű külföldi működő tőke hazai beágyazódásakor, majd kulcsszerepet vállaltak az állam irányításában is (Sebők 2016, 2019). A külső erőfölény, a neoliberalizmus globális hegemoniája, belső szervezőerővé vált: létrehozott egy elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működő tőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömböt, mellyel szemben egy elsődlegesen a helyi tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szegült szembe.¹⁴

Mindkét tömb tőkebarát és munkaellenes politikát folytatott, e tekintetben tehát mindkettő jobboldali volt. Félrevezető lenne azonban ideológiai önmeghatározásaikkal azonosítani őket, hiszen e tőkés politikai-gazdasági szövetségek ideológiai címkei több szempontból is esetlegesek és pontatlanok. E tömbök működését ugyanis nem ideológiai önmeghatározásuk, hanem érdekviszonyaik diktálta reálpolitikájuk formálta. Nem működésüket igazították ideológiai önmeghatározásukhoz, hanem fordítva: ideológiai önmeghatározásaikat értelmezték működésük valós logikája szerint. Ideológiai címkeik és neveik részben elkendőzik valós érdekviszonyaikat, részben pedig megszépítik azokat (Therborn 1980).

Az elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működő tőkével, transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett nagytőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömb tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikája mellett ideológiai megjelölései szerint „baloldali”, „liberális”, „szabad”, „európai” és mindenekelőtt „demokrata” volt. Az elsődlegesen a hazai tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szintén tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikát folytatott, ideológiai címkei szerint pedig „jobboldali”, „konzervatív”, „polgári”, „nemzeti”, „keresztény” és mindenekelőtt „magyar” volt (vö. Csillag és Szelényi 2015). Előbbire vonatkozóan mégis pontosabb a „demokratikus antipopulizmus” kifejezés, míg utóbbit az „antidemokratikus populizmus” írja le jobban.¹⁵ Az előbbit inkább a minduntalan a demokráciára hivatkozó népellenesség, míg az utóbbit inkább a minduntalan a nemzetre hivatkozó demokráciaellenesség jellemzi.

12 Csak a legfontosabb munkákat idézve: Szalai 1989, 1997, 2001; Csizmadia 2001; Bockman 2000, 2007, 2011, 2012; Bockman és Eyal 2014 [2002]; Bockman és Bernstein 2008; Gagyí 2014a, 2014b, 2015c, 2018a, 2018b; Böröcz 2017b [1999]; Fábry 2017, 2019; Éber 2008, 2019; Sebők 2016, 2019.

13 Főként: Eyal, Szelényi és Townsley 1996a, 1996b, 1998; Thoma 1995, 1998a, 1998b; Szalai 1994, 1997, 2001; Eyal 2014 [2000], 2003; Ost 2005, 2009 [2005]; Böröcz 2017a [1999], 2017b [1999]; Pogátsa 2016; Földes és Antal [szerk.] 2016; Scheiring 2016a, 2019; Sebők 2016, 2019.

14 Mindenekelőtt: Laki 2006, 2009; Angelusz és Tardos 2005, 2006, 2009, 2010; Stark és Vedres 2012; Gagyí 2014a, 2016; Éber, Gagyí, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Böröcz 2017.

15 Erről részletesebben: Gagyí 2014b, 2016; Éber, Gagyí, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014.

Az 1990-es és 2000-es éveket e két politikai-gazdasági tömb, azaz tökefrakciók és köztes-közvetítő osztályok szövetségi blokkjainak küzdelme, versengő együttműködése határozta meg. A küzdelem a magyar állam kulcspozícióinak megszerzéséért, elfoglalásáért vagy legalábbis befolyásolásáért folyt. E küzdelem a 2008-as válságot követően a 2009-es Európai Parlamenti választáson, majd a 2010-es országgyűlési és helyhatósági választásokon dőlt el. A győztes tömb megszerezte és elfoglalta az államhatalom vezető pozícióit, kialakított egy új tökefelhalmozási rezsimet, kiépített egy helyi, félperifériás hegemoniát, újjászervezte a korábbi politikai-gazdasági szövetségeket, a helyi hegemoniával ki nem egyező vagy az ellen lázadó, *rezsimellenes* erőket pedig kiszorította korábban megszerzett pozícióikból.¹⁶

Riválisai hídfőállításainak bevételeivel és *rezsimpárti* szövetségeseinek átadásával, valamint az állam kulcspozícióinak elfoglalásával a győztes politikai-gazdasági tömb uralkodó osztállyá szervezte önmagát. A kiszorított politikai-gazdasági tömb mindaddig elhárította magától, hogy szövetségi rendjébe bevonja a társadalom többségét: a külföldi és a hazai tőkének alávetett helyi munkát, vagyis a munkások osztályait. Amíg ez így marad, e félperifériás hegemonia egészen biztosan megdönthetetlen marad (Éber 2018).

Hivatkozott irodalom

- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In uők (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA, 65–159.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 227–252.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle* 18(2): 29–57.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése? *Szociológiai Szemle* 20(1): 4–25.
- Antal Attila (2019a): *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*. Budapest: Noran Libro.
- Antal Attila (2019b): *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája*. Budapest: Napvilág.
- Arrighi, Giovanni (2014 [1990]): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* (103): 159–192.
- Bence György és Kis János [Rakovski, Marc] (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs: Magyar Füzetek Könyvei.
- Berger Viktor (2008a): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég* 13(49): 51–93.
- Berger Viktor (2008b): Életstílus- és miliókatatások a német szociológiában. A hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika* (64–65): 115–130.
- Bockman, Johanna (2000): *Economists and Social Change: Science, Professional Power and Politics in Hungary, 1945–1995*. (PhD-dolgozat.) San Diego: Department of Sociology, University of California.
- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism. „A Galaxy without Borders”. *Theory and Society* 36(4): 343–371. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11186-007-9037-x>
- Bockman, Johanna (2011): *Markets in the Name of Socialism. The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, California: Stanford University Press. DOI: <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804775663.001.0001>
- Bockman, Johanna (2012): The Long Road to 1989. Neoclassical Economics, Alternative Socialisms, and the Advent of Neoliberalism. *Radical History Review* (112): 9–42.

16 E kiszorított politikai-gazdasági tömb társadalomtudományi értelmisége az új rezsimet magyar polipnak nevezi és posztkommunista maffiaállamként értelmezi (Magyar 2013, 2015, 2016). Ez az értelmezés elsősorban a köztes-közvetítő osztályok azon (rezsimellenes) frakcióiban honosodott meg, amelyek a kiszorított gazdasági-politikai tömb szövetségesei voltak, vagy még ma is azok (Éber 2016a, 2018).

- Bockman, Johanna és Gil Eyal (2014 [2002]): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma. A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. *Fordulat* (21): 102–149.
- Bockman, Johanna és Michael A. Bernstein (2008): Scientific Community in a Divided World. *Economists, Planning, and Research Priority during the Cold War. Comparative Studies in Society and History* 50(3): 581–613.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1992]): A mezők logikája. In *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Felkai Gábor, Némédi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–430.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet.
- Böröcz József (2017a [1999]): A komprádor államtól az árverező államig. Tulajdonátalakulás, szervezeti átalakulás és periferezálódás a poszt-államszocialista Közép- és Kelet-Európában. In *Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet, 69–91.
- Böröcz József (2017b [1999]): A reakció mint haladás. A közgazdászok mint értelmiségiek. In *Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet, 269–289.
- Crăciun, Magdalena és Ștefan Lipan (2020): Introduction. The Middle Class in Post-Socialist Europe: Ethnographies of Its „Good Life”. *East European Politics and Societies and Cultures* 34(2): 423–440.
- Csillag, Tamás és Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy. Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 1(1): 18–48.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest: Századvég.
- Ehrenreich, Barbara (1989): *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*. New York: Pantheon Books.
- Ehrenreich, Barbara és John Ehrenreich (2020 [1977]): A professzionális-menedzseri osztály. *Eszmélet* (127–128): 249–264.
- Ehrenreich, Barbara és Ehrenreich, John (2013): *Death of a Yuppie Dream. The Rise and Fall of the Professional Managerial Class*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Engels, Friedrich (1954 [1845]): *A munkásosztály helyzete Angliában*. (Ford.: Bólyai Ernő.) Budapest: Szikra.
- Eurofound (2019): *Recent Developments in the State of the Middle Classes*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Interneten: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_docu ment/ef19053en.pdf (letöltve: 2021. december 20.).
- Eyal, Gil (2014 [2000]): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme. *Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. Fordulat* (21): 216–264.
- Eyal, Gil (2003): *The Origins of Post-Communist Elites. From the Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1996a): Posztkommunista menedzserizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. *Politikatudományi Szemle* 5(2): 7–29.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1996b): Posztkommunista menedzserizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. *Politikatudományi Szemle* 5(3): 7–32.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London–New York: Verso.
- Éber Márk Áron (2008): Az „ökonokrata” szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz. *Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat*. In *uő (szerk.): Társadalmi Tanulmányok 2008*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 233–267.
- Éber Márk Áron (2016a): Miért nem zárkoztunk fel a Nyugathoz 1989 után? *Új Egyenlítő* 6(3): 2–7.
- Éber Márk Áron (2016b): A homokóra közepe – a szűkülő középosztály nyomában. A nyugati mintától az északi modellig. *Új Egyenlítő* 6(4): 9–14.
- Éber Márk Áron (2018): A jéghegy csúcsa. Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben, a Hallgatói Hálózat példáján. In *Mozgalmi társadalom*. Antal Attila (szerk.). Budapest: Noran Libro, 220–242.
- Éber Márk Áron (2019): Neoliberalisok az államszocialista Magyarországon. A neoliberalizmus hordozócsoportja és az átmeneti osztály a tőkés világgazdaság kelet-közép-európai félperifériáján 1989 előtt. In *Neoliberalis hegemónia Magyarországon. Elemzés és kritika*. Antal Attila (szerk.). Budapest: Noran Libro, 128–148.
- Éber Márk Áron (2020a): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Éber Márk Áron (2020b): Hogyan értelmezzük a tőkések és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyezeteit? Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról. *Eszmélet* (127–128): 234–248.
- Éber Márk Áron (2021): A középosztály mint akarat és képzet. A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája. *Politikatudományi Szemle* 30(1): 129–141. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2021.1.129>

- Éber Márk Áron (2022): Ígéreték, illúziók, ideológiák. A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében. *Replika* (125), *jelen lapszám*ban.
- Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 10–63.
- Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2010. Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* (26): 28–75.
- Fáby, Ádám (2017): The Origins of Neoliberalism in Late ‘Socialist’ Hungary. The Case of the Financial Research Institute and ‘Turnabout and Reform’. *Capital and Class* 42(1): 77–107.
- Fáby, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London: Palgrave MacMillan. DOI: <https://doi.org/10.1515/soeu-2020-0009>
- Földes György és Antal Attila (szerk.) (2016): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág.
- Gagy Ágnes (2014a): Beágyazott kritika. A *Fordulat* és reform kontextusa. *Fordulat* (21): 150–169.
- Gagy Ágnes (2014b): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat* (21): 298–316.
- Gagy, Ágnes (2014c): Smartphones and the European Flag. The New Hungarian Demonstrations for Democracy. *LeftEast*, 2014. október 31. Interneten: <http://www.criticatoc.ro/lefeast/smartphones-and-eu-flag-hungarian-demos-for-democracy/> (letöltve: 2021. december 20.).
- Gagy, Ágnes (2015a): Why Don't East European Movements Address Inequalities the Way Western European Movements Do? A Review Essay on the Availability of Movement-relevant Research. *Interface: A Journal for and about Social Movements* 7(2): 15–26.
- Gagy, Ágnes (2015b): Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies. *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 1(3): 16–36.
- Gagy, Ágnes (2015c): A Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary. ‘Change and Reform’ and the Financial Research Institute in Context. *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 1(2): 59–79.
- Gagy, Ágnes (2016): ‘Coloniality of Power’ in East Central Europe. External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research* 22(2): 349–372. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2016.626>
- Gagy, Ágnes (2017a): What it Takes to Compare Non-Core Movements. A World-Systems Perspective. Two Cases from Contemporary East Central European Movements. *Interface: A Journal for and about Social Movements* 9(2): 61–82.
- Gagy, Ágnes (2017b): Hungary’s ‘Lex CEU’ and the State of the Open Society. Looking Beyond the Story of Democratic Revolutions. *LeftEast*, 2017. szeptember 27. Interneten: <http://www.criticatoc.ro/lefeast/lex-ceu/> (letöltve: 2021. december 20.).
- Gagy Ágnes (2018a): „Az értelmiség útja”. A kelet-európai értelmiség emancipációs programjainak ciklusai. In *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. Bozóki András és Füzér Katalin (szerk.). Budapest: L’Harmattan-MTA TK, 161–178.
- Gagy Ágnes (2018b): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest: Napvilág.
- Gagy Ágnes (2018c): Mozgalomkutatás Kelet-Közép-Európában. A második világháború utáni nyugati mintákra szabott eszközrendszer korlátai. In *Mozgalmi társadalom*. Antal Attila (szerk.). Budapest: Noran Libro, 55–82.
- Gagy Ágnes és Pulay Gergő (2017): Szolidaritás, reprezentáció és képviselő a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban. *Replika* (104): 81–99.
- Goldthorpe, John H., Lockwood, David, Bechhoffer, Frank és Platt, Jennifer ([1968] 1973): Következtetések. A jómódú munkás helye az osztálystruktúrában. In *A társadalmi struktúra és rétegződés II. Elméletek és konkrét elemzések II. kötet*. Ferge Zsuzsa (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 191–209.
- Goldthorpe, John H., David Lockwood, Frank Bechhoffer és Jennifer Platt (1969): *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harcza István (2020): Kérdések és kételyek a normatív társadalmi modell(ek) kapcsán. Középrétegek többféle megközelítésben (Vitairat). *Politikatudományi Szemle* 29(3): 131–152. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2020.3.131>
- Huszár Ákos és Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle* 29(2): 71–99. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2020.2.71>
- Janos, Andrew C. (1982): *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton: Princeton University Press.
- Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Helikon.
- Kalb, Don (2012): The Traumatic Symbol of the Middle Class. An Interview with Don Kalb. (Készítette: Csurgó, Dénes és Sidó, Zoltán.) *Visegrad Revue* (2). Interneten: <http://visegradrevue.eu/the-traumatic-symbol-of-the-middle-class/> (letöltve: 2019. december 10.).

- Kalb, Don (2014): Class. The Urban Commons and the Empty Sign of „The Middle Class” in the Twenty-First Century. In *A Companion to Urban Anthropology*. Nonini, Donald M. (ed.). Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 157–176. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118378625.ch9>
- King, Lawrence Peter és Szelényi Iván (2004): *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989 [1978]): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Konrád György és Szelényi Iván (1995 [1992]): *Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban*. In *Társadalmi rétegződés*. Andorka Rudolf, Hradil, Stefan és Peschar, Jules L. (szerk.). Budapest: Aula, 139–159.
- Kormányzóvivő Iroda (2012): A középosztály meghatározása. Interneten: <https://index.hu/assets/documents/gazdasag/magyar/kozezosztaly.pdf> (letöltve: 2021. december 20.).
- Kuczai Tibor, Kovács Imre és Kristóf Luca (2006): A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 79–105.
- Laki László (2006): Rendszerváltások Magyarországon a 20. században. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 39–77.
- Laki László (2009): *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest: Napvilág.
- Lipset, Seymour Martin (1959): Some Social Requisites of Democracy. Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review* 53(1): 69–105. DOI: <https://doi.org/10.2307/1951731>
- Lipset, Seymour Martin (1995 [1960]): *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Budapest: Osiris.
- Magyar Bálint (2013) Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam. In uő (szerk.): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro.
- Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest: Kossuth.
- Magyar, Bálint (2016): *Post-Communist Mafia-State. The Case of Hungary*. Budapest: Central European University Press.
- Mannheim Károly (1996 [1929]): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Marx, Karl és Friedrich Engels (1977 [1845–1846]): A német ideológia (Részlet). In uők *Marx és Engels válogatott művei: 1. kötet*. Budapest: Kossuth, 74–128.
- Matolcsy György (2012): A felelős és független középosztályról. *Nemzeti Érték* 1(1).
- Melegh Attila (2016): Átmeneti osztály és hegemonia. Előadás Szelényi Iván tiszteletére. *Eszmélet* (112): 78–91.
- Melegh Attila (2018): Passzív forradalmak. A magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei. In *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások*. Bozóki András és Füzér Katalin (szerk.). Budapest: LHarmattan–MTA TK, 179–194.
- Mills, C. Wright (1951): *White Collar. The American Middle Classes*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Mills, C. Wright (1970 [1951]): A fehér gallérosok. In uő *Hatalom, politika, technokraták. Válogatás C. Wright Mills műveiből*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 113–256.
- Morcásnyai Géza és Tóth István György (szerk.) (2016): *A magyar polgár*. Budapest: Tárki–Magvető.
- OECD (2019): *Under Pressure. The Squeezed Middle Class*. Párizs: OECD Publishing. Interneten: https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/under-pressure-the-squeezed-middle-class_689afed1-en#page1 (letöltve: 2021. december 20.).
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity. Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY–London: Cornell University Press.
- Ost, David (2009 [2005]): Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását? 2000, 21 (1).
- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996): *The Death of Class*. London: Sage. <https://doi.org/10.1177/030981689706200114>
- Pappi, Franz Urban (1997 [1981]): A kispolgárság és az új középosztály. A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. (Ford.: Atkári János.) In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 282–300.
- Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana. Az északi modell esélyei*. Budapest: Osiris.
- Portfolio (2015): Szegények és gazdagok. Egyre kisebb a magyar középosztály. *Portfolio*, 2015. december 7. Interneten: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20151207/szegenyek-es-gazdagok-egyre-kisebb-a-magyar-kozep-osztaly-223500> (letöltve: 2021. december 20.).
- Poulantzas, Nicos (1975 [1974]): *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books. DOI: <https://doi.org/10.2307/2066605>
- Rigó Anita (2017): Szétszakadt, aztán úgy maradt a magyar középosztály, és ehhez a kormány közvetlenül asszisztált. *G7*, 2017. december 5. Interneten: <https://g7.hu/kozelet/20171205/szetszakadt-aztan-ugy-maradt-a-magyar-kozezosztaly-es-ehhez-a-kormany-kozvetlenul-asszisztalt/> (letöltve: 2021. december 20.).

- Scheiring Gábor (2016a): A nemzeti burzsoázia diszkrét bája. A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Földes György és Antal Attila (szerk.). Budapest: Napvilág, 11–45.
- Scheiring, Gábor (2016b): The Rise of Illiberalism from East to the West. A Lesson about Class for the Left. *Political Critique*, 2016. november 12. Interneten: <http://politicalcritique.org/cee/hungary/2016/the-rise-of-illiberalism-from-east-to-the-west-a-lesson-about-class-for-the-left/> (letöltve: 2021. december 20.).
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Sebők Miklós (2016): A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Földes György és Antal Attila (szerk.). Budapest: Napvilág, 46–76.
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.
- Stark, David és Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review* 77(5): 700–722. DOI: <https://doi.org/10.1177/0003122412453921>
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–93*. Szeged: T-Twins.
- Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle* 7(2): 75–99.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2008a): A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. *Politikatudományi Szemle* 17(3): 111–126.
- Szalai Erzsébet (2008b): Rendszerváltás és az értelmiség útja... Merre is? *Politikatudományi Szemle* 17(3): 161–169.
- Szalai Erzsébet (2018): Az értelmiség útja a semmibe? In *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. Bozóki András és Füzér Katalin (szerk.). Budapest: L'Harmattan–MTA TK, 139–160.
- Szalai Júlia (2020): *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Balassi.
- Szelényi Iván (1990 [1982]): Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat, 7–49.
- Szelényi Iván (1990 [1986–1987]): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: 'Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz' önkritikus felülvizsgálata. (Ford.: Berényi Gábor.) In *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat, 51–98.
- Szelényi Iván (1990 [1988]): Az újosztály-elméletek három hulláma. (Ford.: Berényi Gábor.) In *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat, 137–162.
- Szelényi Iván és Lawrence Peter King (2016 [2004]): Újosztály-elméletek. Az értelmiség és a hatalom viszonya. (Vál. és ford.: Gagyí Ágnes.) *Eszmélet* (112): 148–164.
- Tóth István György (2016a): Róka fogta csuka. Miért gyenge és szűk a magyar középosztály, és mitől változhatna meg mindez? In *A magyar polgár*. Morcsányi Géza és Tóth István György (szerk.). Budapest: Tárki–Magvető, 73–82.
- Tóth István György (2016b): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In *Társadalmi riport 2016*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: Tárki, 75–97.
- Tóth, István György (2016c): Is Hungary Still in the Search of its Middle Class? In *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*. Vaughan-Whitehead, Daniel (ed.). Geneva, Switzerland–Northampton, Massachusetts: International Labour Office–Edward Elgar Publisher, 279–322.
- Tóth István György és Szelényi Iván (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In *Társadalmi riport 2018*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: Tárki, 25–46.
- Thoma László (1995): *Alternatívák nélküli társadalom. Tanulmányok, publicisztikai írások*. Budapest: Gondolat.
- Thoma László (1998a): Védtelen társadalom. A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988–1992). In *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Krausz Tamás (szerk.). Budapest: Napvilág, 245–269.
- Thoma László (1998b): *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992*. Budapest: Villányi Úti Könyvek.
- Therborn, Göran (1978): *What Does the Ruling Class Do When it Rules. State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism*. London: New Left Books. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-16801-9_11
- Therborn, Göran (1980): *The Ideology of Power and the Power of Ideology*. London–New York: New Left Books–Verso.
- Therborn, Göran (2013 [2012]): Osztály a XXI. században. *Eszmélet* (97): 16–40.

- Vastagh Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Budapest: Napvilág.
- Vastagh Zoltán (2019a): *Társadalmi struktúra és jövedelemelosztás. Államilag intézményesített egyenlőtlenségek*. (Doktori értekezés.) Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola.
- Vastagh Zoltán (2019b): Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség. Az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje. *Szociológiai Szemle* 29(4): 33–62.
- Veblen, Thorstein (1975 [1899]): *A dologtalan osztály elmélete. Válogatás Veblen műveiből*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weiss, Hadas (2019): *We Have Never Been Middle Class. How Social Mobility Misleads Us*. New York–London: Verso.
- Wiener György (2017): Az osztályelmélet A tőkében és azon túl. Hányféle osztályelmélete van Marxnak? Mit kezdenek a mai osztálykoncepciók A tőkével? Előadás a Politikatörténeti Intézet és Alapítvány (PTI/PTA) Társadalomelméleti Műhelyének (TEM) „A tőke 150 éve” című konferenciáján 2017. október 19-én. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=kyD6ERilizM> (letöltve: 2021. december 20.).
- Wilkin, Peter (2016): *Hungary's Crisis of Democracy. The Road to Serfdom*. London–New York: Lexington Books.
- Wilkin, Peter (2018): The Rise of 'Illiberal' Democracy. The Orbánization of Hungarian Political Culture. *Journal of World-Systems Research* 24(1): 5–42. DOI: <https://doi.org/10.5195/jwsr.2018.716>
- Wright, Erik Olin (1978): *Class, Crisis and the State*. London–New York: Verso.
- Wright, Erik Olin (1979): *Class Structure and Income Determination*. London–New York: Academic Press.
- Wright, Erik Olin (1980): Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure. *Politics and Society* 9(3): 323–370. DOI: <https://doi.org/10.1177/003232928000900303>
- Wright, Erik Olin (1985): *Classes*. London–New York: Verso.

Éber Márk Áron

szociológus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Helyzet Műhely (Budapest)

